

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

HOMO CİNSİNİN CƏNUBİ QAFQAZDA MƏSKUNLAŞMASI (arxeoloji və paleoantropoloji materiallar əsasında)

İxtisas: 5505.02 – Arxeologiya

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçının adı: **Yaqub Vaqif oğlu Məmmədov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Elmi ekspozisiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix elmləri doktoru, professor
Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə

Rəsmi opponentlər:

Tarix elmləri doktoru, professor
Abbas Qadir oğlu Seyidov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mələhət Novruz qızı Fərəcova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Hicran Rəhman qızı Mahmudova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü
İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Emin Arif oğlu Şıxəliyev

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü
Vəli Baxşəli oğlu Baxşəliyev

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Homo cinsinin meydana gəlməsi və miqrasiyası məsələsi arxeologiya, antropologiya elmlərinin öyrəndiyi əsas məsələlərdən biridir. Xüsusilə bu sahədə daş dövrü arxeologiyası və fiziki antropologiyanın əsas bölmələrindən olan paleoantropologiyanın xidmətləri böyükdür. Əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri və paleoantropoloji qalıqlar bizə Homonun tədrici inkişafı, miqrasiyası və məskunlaşması formalarını və şərtlərini araşdırmağa imkan verir. Lakin paleoantropoloji qalıqların olduqca az olması və yaxşı saxlanılmaması ilə əlaqədar olaraq, onların fiziki quruluşunun müəyyən edilməsi məsələsində boşluqlar və ziddiyyətli məqamlar mövcuddur.

Qafqaz, Anadolu, Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiya arasında mütəmadi olaraq insanların yayılmasına imkan verən əsas dəhliz olmuşdur. Böyük Qafqaz silsiləsi Qara və Xəzər dənizləri arasında 1200 km uzanır və Qafqazı iki əsas coğrafi vahidə bölmür: Cənubi Qafqaz və Şimali Qafqaz. Dissertasiyanın əsas tədqiqat istiqamətinə Cənubi Qafqaz regionu daxil olsa da, ayrı-ayrı bölmələrdə müqayisəli təhlillərə Şimali Qafqaza dair materiallar da cəlb olunmuşdur.

Sarmat dövrü çöküntülərində (25-12 milyon il əvvəl) regionda rəngarəng flora və fauna mövcud olmuş, xüsusilə III dövrün ikinci yarısında quru sahələrin miqyası genişlənməmişdir. III dövrün sonlarında Qafqaz bərzəxi qalxmış, Xəzər və Qara dəniz ayrılaraq müasir relyefə bənzər forma yaranmışdır. Ötən əsrin 40-cı illərində Udabnoda aparılmış tədqiqatlar regiona bir təkamül zonası kimi yanaşmağa imkan verdi.

Bu dövrdən ötən 30-40 illik bir zaman fasiləsində regionda erkən homo növlərinin miqrasiyası və məskunlaşmasına aid dəlillər aşkar olunmasa da, M.M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə Quruçay vadisində aparılmış tədqiqatlar ilk dəfə olaraq erkən Pleystosen dövründə regionda erkən homo cinsinin məskunlaşmasını göstərdi və onlara məxsus “Quruçay mədəniyyəti” termini elmi dövriyyəyə daxil edildi.¹

¹Гусейнов, М.М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых // – Баку: Ученый записки АГУ им С.М.Кирова, серия истории и философии, – 1979. №4, – с. 70-72.

Son illərdə A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi ilə Mingəçevir su anbarının sahilində yerləşən Qaraca paleolit düşərgəsində aparılmış tədqiqatlar, eləcə də Mərkəzi Dağıstanda (Aynikab 1, Muxkay 1, Muxkay 2, Muxkay 2a və Qeqalaşur 3) aparılmış tədqiqatlar bu mədəniyyətin yayılma arealı və onların yaradıcılarının miqrasiyası, məskunlaşması haqqında dolğun biliklər əldə etməyə imkan vermişdir.²

Cənubi Qafqazda Homo erectusun ən qədim düşərgəsi olan Dmanisidə aparılan tədqiqatlar, M.M.Hüseynovun fikirlərinin təsdiqi ilə bərabər, Homonun təkamülündə yeni yanaşma ortaya qoydu. Belə ki, əldə olunmuş nümunələr o zamankı miqrasiya və təkamül konsepsiyasına zidd idi və yeni yanaşma tələb edirdi. Əldə olunmuş qalıqlar Afrika xaricində ən qədim nümunə hesab olunur.

Cənubi Qafqazda Hominidin təkamülünün və miqrasiyasının növbəti mərhələsinə dair maddi qalıqlar Azıx mağarasının V təbəqəsində, Kudaro 1-3, Sona mağaralarında və Qaradüz, Qaraca açıq tipli yaşayış yerlərində, eləcə də Azıx mağarasının V təbəqəsinin IV horizontunda və Kudaro-1 mağarasının V b təbəqəsində paleoantropoloji qalıqlar aşkar olunmuşdur. Bunlar Homo heidelbergensisin Şərqi Avropada miqrasiya və yayılma ərazisinin tədqiqini zəruri edir. Ümumiyyətlə, bu zamana qədər aparılmış tədqiqatlarda orta Aşel dövrü insanların növ mənsubiyyəti məsələsində ziddiyyətli məqamlar vardır. Onlar müasir tədqiqatlar və metodlar əsasında yanaşma tələb edir.

Cənubi Qafqazda aşkar olunmuş Homo heidelbergensisə aid paleoantropoloji qalıqlar regionun bu növün əsas təkamül və yayılma zonalarından biri olduğunu göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, Homo heidelbergensisdən inkişaf edərək yaranan növlərdən biri Homo neandertalensisdir. Cənubi Qafqazda Homo neandertalensis məskənləri Quruçay-Köndələnçay hövzələri, Araz çayının yuxarı hövzəsi, Talış subtropik dağları, Tərtərçay hövzəsi, Həsənsu-İncəsu-Təvədöy çay hövzələri və Ağgöl qruplarından, Sopi, Sutsxvati, Cruçulo- Kudaro, Sxinvali və Sxaltsitela komplekslərindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azıx mağarasında və İmereti bölgəsində klassik neandertal qalıqları da aşkar olunmuşdur. Beləliklə, region, Homo heidelbergensisin məskun-

²Zeynalov, A.Ə., Kulakov, S.A., İdrisov, İ.A. Mingəçevir su anbarının ətrafında aşkar edilən yeni paleolit abidələri // – Bakı: Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatlar – 2013-2014, – 2015. – s. 36-41.

laşması və Homo neandertalensisə təkamül etdiyi zona aspektindən araşdırılmalıdır.

Müasir antropologiya elminin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də neandertalların Homo sapiens ilə əlaqələri və ümumiyyətlə, bu növün məhvi məsələləridir. Bu baxımdan regionda aparılmış tədqiqatlar maraq doğurur. Lakin təəssüf ki, bəzi tədqiqatlarda mövcud elmi nəticələrə zidd olaraq region, “neandertalların təkamül edərək Homo sapiens tipli insanlara çevrildiyi bölgə” kimi təqdim olunur.

Cənubi Qafqazda müasir formalı insanlara (Homo sapiens sapiens) yaxud anatomik müasir insanlara (AMİ) aid məskənlər Kiçik Qafqazda və Qara dəniz sahilində (İnqur hövzəsi daxil olmaqla) və Rioni-Kvrila hövzəsində qeydə alınmışdır. Maddi nümunələrlə bərabər regionda üst paleolit dövrünə dair insan qalıqları aşkar olunsa da, tədqiqatlar üçün yararlı olmamışdır. Lakin son illərdə Bondi mağarasında aşkar olunan qalıqlar vacib tapıntıdır. Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar regionun erkən Pleystosendən etibarən davamlı miqrasiya və məskunlaşma zonası olduğunu göstərmişdir.

Cənubi Qafqazın qədim daş dövrü arxeologiyasının və paleoantropologiyasının öyrənilməsində M.M.Hüseynov, M.M.Mansurov, Q.S.İsmayilzadə, Ə.Q.Cəfərov, C.N.Rüstəmov, F.M.Muradova, A.Ə.Zeynalov, D.V.Hacıyev, R.M.Qasımova, K.H.Məmmədov, C.S.İsmayılov və eləcə də S.N.Zamyatin, V.P.Lyubin, N.O.Burçak-Abramoviç, L.K.Qabuniya, A.K.Vekua, E.G.Qabaşvili, Q.N.Nioradze, A.N.Kalandadze, M.K.Qabuniya, L.D.Sereteli, T.Buqianişvili, M.Q.Nioradze, D.M.Tuşabramişvili, N.D.Tuşabramişvili, D.O.Lorkipanidze və digər alimlərin dərin araşdırmaları olmuşdur.

Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi hominidin meydana gəlməsi, yayılması, erkən homo cinslərinin Cənubi Qafqaza miqrasiyası və homo sapiens sapiensin məskunlaşması dövrünü əhatə edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Cənubi Qafqaz regionunda qədim daş dövrü düşərgələrində aparılmış arxeoloji və paleoantropoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş tapıntıların tədqiqi, predmetini isə Homo cinsinin Cənubi Qafqaz regionunda yayılması, təkamülü təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Cənubi Qafqazda homo cinsinin məskunlaşması, təkamülü və miqrasiyası

məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Son illərdə dünyada bu sahədə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə nəzər salmaq, əldə olunmuş qəbul olunan nəticələrin, bu zamana qədər Cənubi Qafqaza dair aparılmış tədqiqatların nəticələri ilə müqayisə etmək;

- Regionda Homo erectus növünün miqrasiyası və məskunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək;

- Regionda Homo heidelbergensis növünün miqrasiyası və məskunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək;

- Regionda Homo neandertalensis növünün miqrasiyası və məskunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək;

- Regionda Homo sapiens sapiens növünün miqrasiyası və məskunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodlarını Cənubi Qafqazda homo cinsinin meydana gəlməsi, məskunlaşması və miqrasiyasına aid maddi və paleoantropoloji qalıqların elmi və peşəkar araşdırılması təşkil edir. Bu məqsədlə empirik (müqayisə, ölçmə) və nəzəri (müqayisəli analiz, sintez) metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını isə mövzuya dair ölkəmizdə və dünyada aparılmış tədqiqatların nəticələrini əks etdirən müasir elmi əsərlər təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Cənubi Qafqaz regionu hominoidin əsas təkamül etdiyi ərazilərdən biridir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilməlidir.

- Homo cinsinin erkən növlərinin Qafqaz dəhlizindən istifadə etməklə iki əsas miqrasiyası axını və məskunlaşması olmuşdur.

- Region Homo heidelbergensis növünün yayıldığı və Homo neanderthalensisin təkamül etdiyi bölgələrdən biridir.

- Anatomik müasir insanların miqrasiyası Homo sapiens neanderthalensisin nəslinin kəsilməsindən sonra baş vermişdir və onların nəslinin kəsilməsi ilə əlaqələri yoxdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə Homo cinsinin və onun növlərinin meydana gəlməsi, yayılmasında Cənubi Qafqazın rolu araşdırılmışdır;

- Bu zamana qədər aparılmış tədqiqatların nəticələri ümumiləş-

dirilmiş və müasir yeni konseptual yanaşma ortaya qoyulmuşdur;

- Dissertasiya arxeoloji və paleoantropoloji materialların analizi ümumiləşdirilmişdir;

- Homo cinsinin müxtəlif növlərinin (Homo erectus, Homo heidelbergensis, Homo sapiens neanderthalensis və anatomik müasir insanın) təkamülü, sosial həyatı və eləcə də onların əmək alətlərindəki texnoloji tipoloji dəyişkənlik regionun paleoiklim və paleocoğrafiyası nəzərə alınmaqla tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası. Mövzunun tədqiqi zamanı 350-dən artıq Azərbaycan, türk, rus, ingilis və fransız dillərində çap olunmuş arxeoloji və antropoloji ədəbiyyatlara, hesabatlara, dissertasiyalara və eləcə də elektron resurslara istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əsasını mövzuya dair ölkəmizdə və dünyada aparılmış tədqiqatların nəticələrini əks etdirən müasir elmi əsərlər təşkil edir. Tədqiqatın Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim daş dövrü tarixinin öyrənilməsində, regionun erkən homo növlərinin miqrasiya və təkamül aspektinin tədqiqində böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat işi Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın daş dövrü arxeologiyası, paleoantropologiyasına dair dərsləklərin və monoqrafiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər. Gələcəkdə Universitetlərdə bu istiqamətlərdə dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqat bu sahədə araşdırma aparən mütəxəssislər, doktorantlar, eləcə də tələbələr üçün əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi 4 elmi jurnalda (9 məqalə), o cümlədən 1 xarici jurnalda (1 məqalə) çap olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri ilə bağlı 8 beynəlxalq konfransda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Elmi ekspozisiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş (26135 işarə), dörd fəsil (I fəsil 66.991 işarə, II fəsil 63.372 işarə, III fəsil 61.435 işarə, IV fəsil 50.738 işarə), nəticə (7.234), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən və ixtisarlardan ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 278.880 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə Cənubi Qafqazın paleoantropoloji cəhətdən tədqiqi problemin aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, bu zamana qədər bu mövzunun öyrənilmə dərəcəsindən bəhs olunmuş, istifadə olunmuş nəzəri və tədqiqat metodu, eləcə də işin elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, elmi-praktik əhəmiyyəti, tədqiqat obyektı, mənbəşünaslıq bazası və aprobeiası öz əksini tapmışdır.

“Hominidin təkamülü, erkən homo cinsin meydana çıxması və Cənubi Qafqazda yayılması” adlanan I fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir. I fəslin **“Hominidin meydana çıxması və inkişafı”** adlanan birinci paraqrafında hominoidlərdən homininlərə qədərki təkamül yoluna nəzər salınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz hominoidin yaşadığı ərazilərdən biri olmuşdur. Bunu təsdiq edən qalıqlar 1939-cu ildə Ceyrançöl və Eldar düzənliklərinin mərkəzində yerləşən Udabnoda, Keşikçi dağ – Qareci məbədi yaxınlığında aşkar olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Udabnopitekin diş qalıqları əsasında Cənubi Qafqazda Son Miosen geoloji dövrünün sonunda (9.098–8.769 milyon il əvvəl) Hominidae fəsiləsinə aid nəslə kəsilmiş homininin yaşadığı qənaətinə gəlinmişdir. Udabnodan aşkar olunmuş nümunə morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Homininae yarım fəsiləsinin nəslə kəsilmiş Dryopithecini nəslinin Dryopithecus cinsinə, məməli mərhələsinə görə isə Homininae yarım fəsiləsinin nəslə kəsilmiş Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsi növləri ilə eyni dövrə aiddir. Bununla bərabər bütün nəşrlərdə udabnopitekin stratigrafik vəziyyəti eynidir: yuxarı misosen və yaxud sarmat.³

I fəslin **“Homininin təkamülü, Homo cinsinin meydana çıxması və yayılması”** adlanan ikinci paraqrafında homininlərin homoya qədərki təkamül xəttinə nəzər salınmışdır.

7 milyon il əvvəl yaşamış Sahelanthropus tchandesis və Orrorin tugenensisə morfoloji cəhətdən şimpanze-insanın ayrılması zamanına aid olunur. 5,6-4,4 milyon il əvvəl mövcud olmuş Ardipithecus, Australopithecusa keçid hesab olunur. Bununla belə bu zamana kimi

³Məmmədov, Y.V. Hominoidin meydana gəlməsi və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri: Dryopithecus gardziensis // – Bakı: Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2015. № 12, – s. 225-232.

onlar arasında olan 1.5 milyon ili əhatə edən boşluğa dair hominoid qalığı aşkar olunmamışdır. Şərqi Afrikada aşkar olunmuş Australopithecus qalıqları 4,2 milyondan – 2 milyon illərə aid olursa da, Cənubi Afrikada onların 3-2 milyon il əvvəl yaşadığını göstərir. Bu dövrdən başlayaraq təkamül prosesi xüsusilə sürətlə getməyə başlamışdır. Eyni dövrdə müxtəlif növlərin bir arada yaşaması müşahidə olunur.⁴

2013-cü ildə Efiopiyanın, Afar bölgəsinin Ledi-Geraru ərazisində Afrika mənşəyinə dair ən qədim fosil – alt çənə sümüyü aşkar olunmuşdur. 2.80-2.75 milyon il əvvələ aid olunan fosil (LD 350–1) bu zamana qədər aşkar olunmuş ən qədim Homo fosili hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, buna qədər Homo habilisə aid ən qədim qalıqlar 2.4 milyon il əvvələ aid olunmuşdur.⁵

Məlumdur ki, erkən Pleystosen daş alət sənayesi 1966-cı ildən etibarən Meri Liki tərəfindən irəli sürülmüş “Olduvay mədəniyyəti” kimi tanınır. Lakin 2011-2015-ci illərdə Turkana gölü sahilində (Lomekvi-3) 3,3 milyon il əvvələ aid alətlər aşkar olunmuşdur. Onlar Efiopiyadakı Qona düşərgəsindən aşkar olunmuş bu zamana qədər məlum olan ən qədim Olduvay nümunələrindən 700 min il daha qədimdir. Alətlərin Kenyanthropus platyops tərəfindən düzəldiyi ehtimal olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 3.2-3.5 milyon il əvvəl yaşamış adətən Avstralopitek növü kimi təsnif olunan Kenyanthropusu bəzi tədqiqatlarda Homo cinsinə aid edilməklə, onun inkişafını 3 milyon il əvvələ qədər artırırılar. Beləliklə, əldə edilmiş nümunələr erkən homo cinsinin təkamülünə dair mövcud fikirləri dəyişə bilər, yaxud yeni bir arxeoloji mədəniyyətə işarə ola bilər. Artıq “Pre-Olduvay” və “Lomekvi” kimi alternativ erkən Pleystosen daş alət texnologiyalarının Olduvay nümunələrindən texnoloji fərqli olduqları irəli sürülməkdədir, ancaq bu fərqliliklərin təkamül baxımından əhəmiyyətli davranış

⁴Məmmədov, Y.V. Hominidin təkamülü və Homo nəslinin meydana çıxması // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2016. – cild 19, № 1, – s. 9-22.

⁵Di Maggio E. Late Pliocene fossiliferous sedimentary record and the environmental context of early Homo from Afar, Ethiopia / E.Di Maggio, C.Campisano, J.Rowan [et al.] // Science, – 2015. v. 347 (6228), – p. 1355-1359.

müxtəlifliyinə təsir edib etmədiyi məsələsi açıq olaraq qalır.⁶

Birinci fəslin **“Cənubi Qafqazda Eopleystosen dövrü iqlim dəyişkənlikləri və bunun miqrasiyaya təsiri”** adlanan üçüncü paragrafında temperatur dəyişkənlikləri, regionun faunası və bitki aləmi nəzərdən keçirilmişdir. Erkən homo cinsinin Afrikadan miqrasiya konsepsiyasına görə, onlar 2 milyon il əvvəl Yaxın Şərq və Ərəbistan yarımadasına və Qafqaz koridorundan istifadə etməklə Cənubi Qafqaza yayılmışdır. Bunun üçün regionda əlverişli iqlim olmuşdur.

Eopleystosen əsri ərzində regionda düzənlik və dağlıq ərazilərdə hakim olmuş, indikindən mülayim isti iqlim çay daşı mədəniyyətinin yaradıcılarının məskunlaşması üçün əlverişli olmuşdur. Yanvar ayında orta temperatur 3-5°C, iyulda 27-28°C, illik orta yağıntının miqdarı 1500 mm müəyyənlanmışdır. Regionun florası və faunası zəngin olmuşdur. Eopleystosen in sonlarında Xəzərin qərb sahilləri Ağstafaçayın aşağı axarlarına qədər çatmışdır.

Birinci fəslin **“Cənubi Qafqazın erkən Homo düşərgələri”** adlanan dördüncü paragrafı dörd bənddən ibarətdir. XX əsrin 70-ci illərində Azıx mağarasının alt təbəqələri və daha sonra Dmanisi, Qaraca erkən Pleystosen düşərgələri də qeydə alınıb öyrənilmişdir. Hər iki məskəndə tədqiqatlar davam etdirilir.

“Azıx mağarasında məskunlaşmanın ilk mərhələsi (Homo erectus) (VII–X təbəqə)” adlanan birinci bənddə, VII–X təbəqələrdən əldə olunmuş arxeoloji materiallar əsasında, burada homo cinsinin erkən növlərinin məskunlaşmasından bəhs olunur.

1974-1982-ci illərdə (1974-1976, 1980-1982) VII-X təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar (32 m²) zamanı aşkar olunmuş çay daşı mədəniyyətinə (oldovan) aid tapıntılar mağarada məskunlaşmanın ilk mərhələsinə aid olunur.⁷

Afrikadan Avroasiyaya miqrasiya edən ibtidai insanlar (ehtimal ki, homo erectus növlərindən biri) 1,8-1,5 milyon il əvvəl Azıx mağarasında məskunlaşmışlar. Bununla belə, aşkar olunmuş alətlərin

⁶ Shea, J. İnsan evrimində taş alətlər. – İstanbul: Doruk yayıncılıq, – 2020, – 312 s.

⁷ Гусейнов, М.М. Новые археологические открытия апшеронского возраста в нижних слоях пещеры Азых // – Москва: А О 1975 г. – 1976. – с. 500.

hazır şəkildə və inkişaf etmiş formada olması, eləcə də geoloji tədqiqatlar onların regionda bundan daha əvvəl, təxminən ən azı 2-2,4 milyon il əvvəl məskunlaşdığını qeyd etməyə imkan verir. Azıxdan aşkar olunmuş alətlər digər müvafiq dövrün materiallarından fərqləndiyinə görə ayrıca mədəni kompleks “Quruçay mədəniyyəti” kimi tədqiq edilmişdir. Qeyd olunan mədəniyyət yalnız Quruçay vadisi ilə məhdudlaşmır. Onun izləri Qaraca paleolit düşərgəsində və Şimali Qafqazda da qeydə alınmışdır. Bu bizə Qafqazda ilkin miqrasiya istiqamətlərindən birini müəyyənləşdirməyə imkan verir.⁸

Dördüncü paraqrafın **“Dmanisi düşərgəsi: Homo erectus georgicus”** adlanan ikinci bəndində burada aparılmış tədqiqatlar, əldə olunmuş homo qalıqlarından və digər maddi qalıqlardan bəhs olunur.

Burada 1983-1987-ci illərdə orta əsr şəhər hissəsində aparılan qazıntılar zamanı erkən Pleystosen dövrü fauna qalıqları və dövrünün xarakterik olan ilk daş alətlər aşkar olunmuşdur. 1991-ci ildən etibarən Dmanisi alt paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 1.85-1.78 milyon il əvvəl aid ən azı beş fərdə məxsus kəllə və 60-dan çox postkranial sümük aşkar olunmuşdur.⁹

Dmanisi qalıqları *H. erectus* nümunələrindən daha çox *H. habilis*ə bənzəyirdi. Məhz buna görə, 1999-2001-ci illərdə əldə olunmuş Dmanisi qalıqları *Homo* növü daxilində ayrıca yarım növ kimi təqdim olunmuş və aşkar olunduğu ölkənin adına uyğun olaraq “*Homo georgicus*” (“Gürcüstan adamı”) adlandırılmışdır. Lakin Dmanisi qalıqlarının təhlili homonun *H. habilis*dən anagenetik inkişafına dair nəticəyə zidd idi. Tədqiqatlar Şərqi Afrikada erkən *Homo* cinslərinin bir neçə yüz min il simpatrik yaşadığını təsdiq edir. Bu, ümumi əcdaddan ayrı-ayrı xətlərin ayrılmasını göstərir və bu proses anagenetik yox, kladogenetik olmuşdur. Yəni *habilis* populyasiyasının yarım qrupu və yaxud *habilis* və *erectus*ün ümumi əcdadı, əsas populyasiya qrupundan reproduktiv təcrid olunma nəticəsində tədri-

⁸Məmmədov, Y.V. Erkən homo nəslinin Cənubi Qafqaza miqrasiyasına dair // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. – Bakı: Bakı Mühəndislik Universitetinin nəşriyyatı, – 05-06 May, – 2017, – s. 1091-1093.

⁹Мамедов Я.В. Проблемы миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе // – Днепр: Грани, – 2018. Т. 21, № 2, – с. 99-106.

cən yeni H. erectus növlərinə çevrilmişdir. Nəticədə, Dmanisidə aşkar olunmuş nümunələrin digər erkən Homo növləri ilə bərabər mövcud olmuş H. erectusun ən erkən yarım növlərindən biri olduğu müəyyən olunmuş və “Homo erectus georgicus” adlandırılmışdır.¹⁰

Bu, əslində XX əsrin 70-ci illərində Cənubi Qafqazda 2 milyon il əvvəl H. erectusun yayılmasına dair M.M. Hüseynovun irəli sürdüyü fikirlərin faktlarla təsdiqi idi.

Dördüncü paraqrafın “**Qaraca paleolit düşərgəsi**” adlanan üçüncü bəndində 2012-2017-ci illərdə Qaraca düşərgəsində A.Ə. Zeynalov tərəfindən aparılmış tədqiqatlardan və Qaracanın əhəmiyyətindən bəhs olunur. Azərbaycanın Abşeron yataqlarında, yəni yaşı 1 milyon və ondan artıq olan təbəqələrdə iri iki dəstəli çopper (təxminən 4 km ağırlığında) tapılması Azərbaycan paleolitşünaslığında ilk dəfədir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş nümunələr erkən Pleystosen dövründə homo erectus tipli insanların bir istiqamətinin Azıx, Qaraca və Dağıstan məskənlərindən keçməklə şimala, digərinin Dmanisidən keçməklə Şimali Qafqaza və oradan Asiyaya yayıldıqlarını göstərir.

Dördüncü paraqrafın “**Əmək alətlərinin istehsalı**” adlanan dördüncü bəndində Azıx mağarasının VII-X təbəqələrindən, Dmanisi düşərgəsindən və Qaraca düşərgəsinin alt layından əldə olunmuş alətlər təhlil olunmuşdur.

Azıx mağarasının VII-X təbəqələrindən olan alətlər, Oldovayın I layındakı texniki kompleksdən daha bəsit, amorf və arxaik təsir bağışlayır. Bu regionda yayılan ibtidai insanların düşdükləri mühitə uyğun yaşayış tərzini keçirməyə başladığında ilkin texniki kökdən fərqli yeni təbii şəraitə müvafiq texnoloji prinsiplərə yiyələnmələrindən irəli gələ bilər.

Azıx mağarasının VII-X təbəqələrində yerli xammaldan-kvarsit cinsli qaya parçalarından istifadə olunmuşdur, çay daşı cüzi dərəcədədir. Bu təbəqələrdən əldə olunmuş alətlərin əsasını qaya daşı və

¹⁰Məmmədov, Y.V. Dmanisi ibtidai insan düşərgəsi // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2014. – cild 17, № 1, – s. 9-18; Məmmədov, Y.V. Homo erectus georgicus // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, – 2015. – cild 2, – s. 11-19.

konqlomerat yumrularının bir ucu iki üzdən vurub itiləmək ilə hazırlanmışdır. Sistemli ardıcıl işlənmiş alətlər tək-təkdir. İri daş yumrularının bir küncündə, xırda alətlərin üz çıxarlarının bir yanında, ya da küncündə kiçik qopuqlar formalaşmışdır.¹¹

VII təbəqədən olan alətlərin hazırlanma texnikası VIII-X təbəqədən fərqlənir, alətlərin xammal tərkibi və mənbələri dəyişmişdir. Hesab edirik ki, bu təbəqə VII-X təbəqələr ilə birgə yox, ayrıca təhlil olunmalıdır. Çünki, bu təbəqədə erkən Aşel ənənəsi müşahidə edilir. Düşünürük ki, VII-VI təbəqələr arasında baş vermiş iqlim dəyişkənliyi bu mədəni təbəqənin davam etməsinə imkan verməmişdir.

VII-X təbəqələrin istər işlənmiş, istərsə də işlənməmiş daşları rəng, tərkib və səth örtüyünün vəziyyətinə görə yuxarı təbəqələrdən (erkən Aşel dövrünə VI təbəqə) və “klassik” Oldovaydan lokal fərqlərinə görə başqa arxeoloji mədəniyyətə aid olması fikri irəli sürülmüş və “Quruçay arxeoloji mədəniyyəti” adlandırılmışdır. Yeni mədəniyyəti adlandırmağa əsas verən dəlillərdən biri M.M.Hüseynovun “qıqantolit” adlandırdığı çəkisi 4-4,5 kq ağırlığında “iki əllə tutulan çopper qıqantolit”lər olmuşdur.

Ümumilikdə mağaranın VIII təbəqəsində 3 belə alət aşkar olunmuşdur. Lakin onun bir sıra opponentləri hesab edirdilər ki, yalnız bir neçə çopperin və yalnız bir məskəndə aşkar olunması, ayrıca bir mədəniyyət ayırmağa əsas vermir. 2012-ci ildə Azıx mağarasından 300 km şimalda yerləşən Qaraca paleolit düşərgəsində Azıxdan sonra ilk dəfə aşkar olunmuş iri iki dəstəli çopper bu fikirlərin əsaslı olduğunu göstərdi. Ümumilikdə, Mingəçevir su anbarının ətrafından bu zamana kimi 8 ədəd çopper-qıqantolit aşkar olunmuşdur.¹²

Dmanisi düşərgəsindən 10 mindən artıq nüvə, alət və çıxarlar aşkar olunmuşdur. Burada müxtəlif təbəqələrdən əldə olunmuş alətlər, daşın emalı, hazırlanma texnikasına görə və xammala görə ciddi fərq yoxdur. Xammal kimi yaxınlıqdakı çay yatağındakı yerli qayalardan və ya süxurlardan istifadə olunmuşdur. Burada nüvələr, çopperlər, çox

¹¹Mənsurov, M.M. Azərbaycan paleolitində keçid dövrləri // – Bakı: Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası problemlərinə dair. – 1997, – s. 118-121.

¹²Zeynalov, A.Ə., Kulakov, S.A., İdrisov, İ.A. Mingəçevir su anbarının ətrafında aşkar edilən yeni paleolit abidələri // – Bakı: Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar – 2013-2014, – 2015. – s. 36-41.

üzlü alətlər, kliverlər, çopperdən baltaya keçid formaları, dimdik şəkili alətlər və qəlpələrdən hazırlanmış və dişləklənmiş alətlər vardır.¹³

“Arxaik homo sapiens və yaxud homo heidelbergensis növünün meydana çıxması və Cənubi Qafqazda yayılması” adlanan ikinci fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“Homo heidelbergensis növünün meydana gəlməsi, təkamülü və yayılması”** adlanan birinci paragrafdan bu növün formalaşması və miqrasiyasından bəhs olunmuşdur. 600,000-200,000 il əvvəl mövcud olmuş anoloji qalıqlar H.heidelbergensis növünə aid olursa da, növə dair ilk nümunələrin 1,3 milyon il əvvəl meydana gəlməsinə dair mülahizələr var.

“Cənubi Qafqazda alt-orta Pleystosen dövrü (birinci yarısı) iqlim dəyişkənlikləri və bunun miqrasiyaya təsiri” adlanan ikinci paragrafdan iqlim dəyişiklərindən bəhs olunmuşdur.

Eopleystosen dövründən Pleystosen dövrünə keçid və alt Pleystosen dövrünün əvvəllərində iqlimin soyuqlaşması və quraqlaşması prosesi güclənmiş, vulkanlar fəallaşmış, dağların hündürlükləri artmış, su ilə örtülən sahələr azalmış, fauna və flora tərkibi kəsiblaşmış, həmişəyaşıl bitkilər yox olmuş, soyuğa davamlı bitkilər yayılmış, istiliyi sevən heyvanlar məhv olmuş, soyuğa davamlı heyvanlar yayılmışdır.

“Cənubi Qafqazda erkən və orta Aşel düşərgələri” adlanan üçüncü paragraf beş bənddən ibarətdir. Bu paragrafdan mağara və açıq tipli məskənlərdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş maddi qalıqlardan və paleoantropoloji qalıqlardan bəhs olunur.

“Azıx mağarasında məskunlaşmanın ikinci mərhələsi (VI–V təbəqələr)” adlanan birinci bənddə Aşel dövründə Azıx mağarasında məskunlaşmadan bəhs olunur. VI təbəqədə insanların fiziki tipinin dəyişməsinə müvafiq olaraq alətlərin tərkibində dəyişikliklər baş vermiş, qəlpələnmə geniş vüsət almışdır. Azıx mağarasının V təbəqəsi litoloji tərkibinə, rənginə, qalınlığına və arxeoloji materialın tərkibinə görə erkən Aşel təbəqəsindən fərqlənir. Daş məmulatı erkən Aşel təbəqəsinə nisbətən 5-6 dəfə azdır.

“Böyük Qafqazın cənub ətəklərində və yamaclarında erkən Aşel dövrü düşərgələri” adlanan ikinci bənddə 2005-ci ildə A.Ə.Zey-

¹³Ниорадзе, М.Г., Ниорадзе, Г.Н. Ранне палеолитическая стоянка Дманиси и ее Каменная индустрия // – Баку: Археология Кавказа, – 2011. № 4, – с. 103- 148.

nalovun rəhbərliyi ilə Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz zonasında, M.M.Mansurovun rəhbərliyi ilə 2011-ci ilin sonunda Şamaxı-İsmayilli və Qəbələ rayonlarında, 2011-2012-ci illərdə Qəbələ şəhəri ətrafında Koreyalı mütəxəssislər ilə birgə A.Ə.Zeynalovun və M.M. Mansurovun rəhbərliyi ilə, eləcə də N.M.Müseyiblinin rəhbərliyi ilə 2014-cü ildə Qəbələ rayonu Dizaxlı kəndi yaxınlığında aparılmış kəşfiyyat işlərindən, M.M.Mansurovun rəhbərliyi ilə 2012-2013-cü illərdə Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qax, Balakən, Zaqatala dəstəsinin, qeyd olunan rayonlarda apardıqları çöl-tədqiqat işləri nəticəsində aşkar olunmuş Xorqaya (Qax rayonun), Mahamalar mağaraları (Balakən rayonu) və Cim Cimaxqayaaltı sığınacağından (Zaqatala rayonun) bəhs olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Böyük Qafqazın cənubunda ilk dəfə olaraq paleolit mağara düşərgəsinin mövcudluğu təsdiq olunmuşdur.¹⁴

“Kudaro–1, Kudaro–3, Sona mağaraları” adlanan üçüncü bənddə 1955-1990-cı illərdə V.P.Lyubinin rəhbərliyi ilə Kudaroda, Sonada aparılmış tədqiqatlardan bəhs olunmuşdur. Kudaro-1 in Aşel dövrünə aid olunan V təbəqəsi TL (termolüminessensiya) üsulu ilə müəyyən olunmuş nəticələrə görə, v təbəqəsinin 360 ± 90 min il, b təbəqəsinin 350 ± 70 min il və a təbəqəsinin 245 ± 29 min il min il əvvələ aid olduğu müəyyən olunmuşdur və mindel-ris və yaxud ris-yurm buzlaqlar arası dövrə aid olunur.

“Açıq tipli Aşel düşərgələr” adlanan dördüncü bənddə ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən Kür çayının sağ sahili boyu, Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəklərində, aşağı dağlıq qurşaqda və Kürün sol sahilində, Ağ göl ətrafi tirə və maili düzənliklərdə M.M.Mansurov tərəfindən aparılmış tədqiqatlardan, eləcə də A.Ə.Zeynalov tərəfindən Qaracada aparılmış tədqiqatlardan bəhs olunur.

Orta Aşel dövrü düşərgələri istər mağara və istərsə də açıq tipli yaşayış yerlərində qeydə alınmışdır. Əldə olunmuş arxeoloji və paleoantropoloji qalıqlar Cənubi Qafqazın H. Heidelbergensis tipli insanların erkən məskunlaşma, yayılma və tədricən H. Neanderthalensis növünə təkamül etdiyi regionlardan biri olduğunu deməyə əsas verir.

¹⁴Mansurov, M.M. Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Böyük Qafqazın cənub dəstəsinin 2013-cü il çöl-tədqiqat işləri / M.M.Mansurov, M.T.Cəfərov, N.Ə.Alışov [və b] // Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatlar – 2013 – 2014. – Bakı: – 2015, – s. 42- 49.

“Əmək alətlərinin istehsalı” adlanan beşinci bənddə Azıx mağarasının VI-V təbəqələrindən, Xorqaya qayaaltı sığınacağından, Qəbələ rayonu ətrafından, Ceyrançölün Qaradüz, Qarabığ, Sarıburun, Saqqızlı kimi Aşel abidələrindən və Qaraca düşərgəsinin II təbəqəsindən əldə olunmuş əmək alətləri təhlil olunmuşdur.

Erkən Aşel dövründə insanlar mağaralarda və açıq tipli düşərgələrdə yaşamışlar. Bu dövr hazırlıq materiallarını almaq üçün nüvə daşı seçmə, vurma, səth açma, zərbə endirmə istiqamətində ilkin təcrübə ilə xarakterizə olunur və bu ilkin əməli texniki nəəliyyətdir. Burada systemsiz vurulub qoparmalar ilə bərabər, az hallarda nisbətə uyğun qəlpə, nadir hallarda löhvə şəkilli yonqalara da rast gəlinmişdir.

Orta Aşel dövründə disk şəkilli nüvələr əsas yeri tutsa da, bir vurma səthli, iki vurma səthli çox üzlü nüvələr də vardır. Orta Aşeldə qəlpələmə, sistemi tam formalaşmışdır. Müxtəlif şəkilli qəlpələr qoparmaqla bərabər, iri və orta ölçülü löhvələr, eləcə də üçbucaqlı qoparmalar əldə etmə üsulu mənimsənilmişdir. Vurma səthi hamar işlənmişdir.

“Orta Aşel dövrü paleoantropoloji qalıqları” adlanan dördüncü paragraf iki bənddən ibarətdir. Bu paragrafda Azıx mağarasının və Kudaro-1-in V təbəqələrində aşkar olunmuş paleoantropoloji qalıqlardan bəhs olunur.

“Azıx adamı” adlanan birinci bənd Azıx mağarasından aşkar olunmuş çənə qalığının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsinə və onun homo sistemində yerini müəyyənləşdirməyə həsr olunub. 1968-ci il Azıx mağarasında aşkar olunan alt çənə sümüyü paleoantoloq D.V.Hacıyev və antropoloq R.M.Qasımova tərəfindən öyrənilmişdir. Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi, Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin orta Aşel dövründə Homo heidelbergensisin neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir və Cənubi Qafqazda Aşel dövründə yaşa Kudaro-1-in V təbəqələrində aşkar olunmuş paleoantropoloji qalıqlardan bəhs olunur.

“Azıx adamı” adlanan birinci bənd Azıx mağarasından aşkar olunmuş çənə qalığının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsinə və onun homo sistemində yerini müəyyənləşdirməyə həsr olunub. 1968-ci il Azıx mağarasında aşkar olunan alt çənə sümüyü paleoantoloq

D.V.Hacıyev və antropoloq R.M.Qasımova tərəfindən öyrənilmişdir. Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi, Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin orta Aşel dövründə Homo heidelbergensisin neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir və Cənubi Qafqazda Aşel dövründə yaşamış insanların fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹⁵ Çənə sümüyünün hissəsi 20-25 (18-20) yaşlarında qadına məxsusdur. O, Homo sapiens neanderthalensis istiqamətində transformasiya edən Homo heidelbergensis dairəsinə aiddir; geoloji cəhətdən mindelriss dövrünə, arxeoloji cəhətdən orta Aşel mədəniyyətinin sonuna aiddir. Anoloji dövrə dair materiallar Marakko (Mərakeş) (Sidi-Əbdürəhman), Almaniya (Şteynheyn), İngiltərə (Svanskomb), İtaliya (Sedia-del-Dyavolo) və digər ərazilərdə aşkar olunmuş və onlar Homo heidelbergensis növünə aid edilmişdir.¹⁶

“Kudaro-1 qalıqları” adlanan ikinci bənddə Kudaro-1 mağarasının V orta Aşel təbəqəsində 1959 və 1984-cü illərdə aşkar olunmuş üç homo dişindən (iki kəsici və bir azı dişi) bəhs olunmuşdur.

“Homo sapiens neanderthalensisin meydana gəlməsi və Cənubi Qafqazda yayılması” adlanan üçüncü fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“Homo sapiens neanderthalensisin meydana gəlməsi və miqrasiyası”** adlandırılan birinci paragrafda neandertalların bir cins kimi formalaşmasından və miqrasiyasından bəhs olunur. Neandertal və müasir insanın DNT-sinin müqayisəsi göstərir ki, təxminən 400.000 il əvvəl onlar eyni kökü paylaşmışdılar. Buna görə də, neandertallar H. sapiensin yarımciinsi kimi müəyyən edilir və “H. Neanderthalensis” və ya “H. sapiens neandertalensis” adlandırılır.¹⁷

¹⁵Гаджиев, Д.В, Гусейнов, М.М. Первая находка ашельского человека для СССР (Азербайджан, Азыхская пещера) // – Баку: Ученый записки Азгосмед-института. – 1970. т. 31, – с. 13-21; Kasimova, R. Anthropological research of Azykh Man osseous remains // Human Evolution, – 2001. v.16, – p. 37- 44.

¹⁶Məmmədov, Y.V. Azıx adamının hominid sistemində yeri // Qarabağın arxeoloji irsi. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Af Poliqraf, – 28-30 noyabr 2016-cı il, – 2016. – s. 19-22.

¹⁷Məmmədov, Y.V. Homo sapiens neanderthalensis: meydana gəlməsi, miqrasiyası və nəslinin kəsilməsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Bakı: Qafqaz nəşriyyatı, – 2016, – s. 1657-1658.

“Orta Pleystosen dövrünün ikinci yarsı, üst Pleystosen dövrü iqlim dəyişkənlikləri və bunun miqrasiyaya təsiri” adlanan ikinci paraqrafda Orta Pleystosen dövrünün ikinci yarsında, Üst Xəzər geoloji dövrünün ikinci yarsında baş verən iqlim dəyişkənliklərindən bəhs olunmuşdur. Bu dövrdə iqlimin qlobal soyuqlaşması baş vermişdir (Riss buzlaqları dövrü 300-125 min il əvvəl). Kiçik Qafqazın 2000 metrədən yuxarı hissəsində buzlaqlar yaranır, 2000-1200 m yüksəklikdə subalp, 1200-800 m yüksəklikdə meşələrin yuxarı sərhədi olmuşdur.

“Mustye düşərgələri” adlanan üçüncü paraqrafda regionda bu zamana kimi aşkar olunmuş məskənlərdən bəhs olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində mustiye abidələri yerləşmə ərazilərinə görə bir neçə qrupa bölünür: Quruçay-Köndələnçay hövzələri, Araz çayı yuxarı hövzəsi, Talış subtropik dağları, Tərtərçay hövzəsi, Həsənsu-İncəsü-Təvədöy çay hövzələri və Ağgöl qruplarından ibarətdir. Quruçay-Köndələnçay hövzəsi abidələri Azıx mağarasının III təbəqəsi və Tağlar mağara düşərgəsi, Araz hövzəsi Naxçıvanın Qazma mağara düşərgəsi, Talış zonası Buzeyir, Alar, Zuvandçay mağaraları, Həsənsu-İncəsü-Təvədöy çayları hövzələrinin mustiye dövrü abidələri Qazax rayonunun Şıxlı, Kəmərli, Ağstafa rayonunun Köçəsgər kəndi və Ceyrançöl ətrafında yerləşən abidələr kompleksi – Qədirdərə, Kəmərli, Qayalı (Kəkildəğ), Çaxmaqlı, Köçəsgər, Kəkil düşərgələri, Ağgöl qrupuna Qarabığ, Tərtərçay hövzəsində axarında Bəzixana suyu ilə Zar kəndi arasında əkin işləri zamanı qeydə alınmış dövr aid olunur.

Gürcüstanın Orta Paleolit mədəniyyəti abidələrində tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, beş mustiye qrupu müəyyən olunmuşdur: Sopi kompleksi; Sutsxvati kompleksi; Cruçulo-Kudaro kompleksi; Sxinvali kompleksi və Sxaltsitela kompleksi.

Üçüncü paraqrafın **“Əmək alətlərin istehsalı”** adlanan birinci bəndində son Aşel və mustiye düşərgələrindən (Azıx mağarasının III təbəqəsi, Ceyrançöldə Qarabığ, Kürün sağ sahili aşağı dağlıq qurşaqda Şişquzey, Sarıburun, Qədirdərə, Kəkil və Mingəçevir su anbarı sahilində Qaraca düşərgələrindən və Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar, Zar) qeydə alınmış əmək alətləri təhlili olunmuşdur. Qeyd olunan dövrdə massiv uzunsov löhvələr qalın, hamar vurma səthi olan qəlpələr və bunlara müvafiq nukleuslara təsadüf edilir. İri alətlərdən çopper,

vurma aləti əl çapacağına rast gəlinmir.

Mustye dövrünə aid alətlər çaxmaq, slanes, dəvəgözü və ande-zitdən hazırlanmışdır ki, onların əksər hissəsini məhz çaxmaqdaşı və slanes təşkil edir. Xammal kimi yaxın ərazilərdən gətirilmiş material-lardan istifadə etmişdirlər.

“Cənubi Qafqazda neandertal qalıqları” adlanan dördüncü paraqraf dörd bənddən ibarətdir. Azıx mağarasında aşkar olunmuş neandertal qalığı istisna olunmaqla Cənubi Qafqazda bütün məlum neandertal qalıqları İmeretiya regionu orta paleolit məskənlərindən əldə olunmuşdur. Bu sümüklər natamamdır və dəfn adətinə rast gəlinmir.

“Homo sapiens sapiens və yaxud anatomik müasir insanın meydana gəlməsi və Cənubi Qafqazda yayılması” adlanan dördün-cü fəsil dörd paraqraftan ibarətdir. **“Homo sapiens sapiens və ya-xud anatomik müasir insanın meydana gəlməsi”** adlanan birinci paraqrafta Homo sapiens sapiensin formalaşmasından və miqrasi-yasından bəhs olunur. Tədqiqatlara görə, anatomik müasir insanlar (AMİ) və yaxud anatomik müasir Homo sapiens 200,000 min il əv-vəl orta paleolit dövründə “arxaik” homo sapiens növlərdəndən təka-mül etmişdir.

“Cənubi Qafqazda neandertal nəslinin kəsilməsi və Homo sapiens sapiensin miqrasiyası” adlanan ikinci paraqraf qeyd olunan problemin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Qərbi Cənubi Qafqazda Bayzian modelinə görə orta və üst paleolit arasında sərhədin tarixi təxminən 42,8 min il təşkil edir (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 39 min il əvvəl). Bu nəticələr göstərir ki, neandertallar qeyd olunan dövrdən sonra Cənubi Qafqazın qərbində yayılmamışdır və bu neandertalların Şimali Qafqazda, eləcə də Avropanın digər regionlarında təxminən eyni vaxtda nəslinin kəsilməsi konsepsiyasını təsdiqləyir. Məlum olur ki, AMİ Cənubi Qafqazın qərbində neandertalların nəslinin kəsilməsindən bir neçə min il sonra (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 34 min il əvvəl, Bayzian modelinə görə 39 min il əvvəl) yayılmışlar və demək olar ki, qarşılaşmamışlar.¹⁸

¹⁸Pinhasi, R. Revised age of late Neanderthal occupation and the end of the Middle Paleolithic in the northern Caucasus / R.Pinhasi, T.Higham, L.Golovanova [et al.] // PNAS, – 2011. v.108, – p. 8611-8616.

“Cənubi Qafqazda üst paleolit düşərgələri” adlanan üçüncü paraqrafda qeyd olunan düşərgələrin tədqiqindən bəhs olunur. Azərbaycan ərazisində üst paleolit nümunələri Damcılı düşərgələrində, Tağlar, Zar, Zuvandçay mağaralarında, Qayarası düşərgəsində, eləcə də Yataq yeri və Suraxanıda açıq tipli düşərgələrdə və Masallının Viləşçay vadisində qeydə alınmışdır. Azərbaycan ərazisində üst paleolit dövrü e. ə. 35-11 min il əvvəli əhatə edir.

Damcılı düşərgəsindən 2016-2019-cu ildə aparılan yeni qazıntılarda üst paleolit təbəqəsi qeydə alınmamışdır. Lakin tədqiqatlar davam edir.¹⁹

Gürcüstan ərazisində üst paleolit abidələri Qara dəniz sahilində və Rioni-Kvrila hövzəsində, 800-900m hündürlükdə cəmləşmişdir.

Üçüncü paraqrafın **“Əmək alətlərinin istesalı”** adlanan birinci bəndində Damcılı düşərgələrində, Tağlar, Zar, Zuvandçay mağaralarında, Qayarası düşərgəsində, Yataq yeri və Suraxanıda açıq tipli düşərgələrdə və Masallının Viləşçay vadisində qeydə alınmış alətlər təhlil olunmuşdur.

Qafqazın və qonşu regionların üst paleolit komplekslərində texniki-tipoloji bənzərlik sezilir. Üst paleolit birinci mərhələsində diskdən prizmatik nüvələrə keçilir, əsasən löhvələr və üçbucaqvari qəlpələrdən istifadə olunmuşdur. Başlıca qoparma forması olmuş löhvə biçimi bu dövrdə ensizləşir, uzunsov şəkil alır, en kəsiyi nazikləşir və bir çoxu dişləksiz işlənir. Üst paleolit ikinci pilləsində əsas hazırlıq materialları olan löhvələr ensizləşir, uzunsov olur, nüvələr ölçü və şəkillərini dəyişir, kiçilir, incələşir, prizma formasını alırlar. Qoparmalar löhvəvari olur, bu pillədən başlayaraq mikro löhvələr meydana gəlmişdir.²⁰

“Cənubi Qafqazda üst paleolit dövrü paleantropoloji qalıqlar” adlanan dördüncü paraqrafda Devisxvrelidən aşkar olunmuş 10 min il əvvəl aid mandibul hissəsinin, Sakajıadan aşkar olunmuş bir

¹⁹Mammadov Y.M. Archaeological investigations at Damjili cave (2015-2018) // Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development. – Dnipro, Oxotnik, – March 27-28, – 2020, – p. 168-169.

²⁰Mənsurov, M.M. Azərbaycan paleolitində keçid dövrləri // – Bakı: Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası problemlərinə dair. – 1997, – s. 118-121.

neçə kəllə sümüyü parçasının, Bondi mağarasında aşkar olunan diş qalığının tədqiqinə, eləcə də 1975-ci ildə yol tikintisi zamanı İrəvanın mərkəzi hissəsində, Zəngi çayı kanyonunun sol yamacında aşkar olunmuş insan kəlləsinin iki fraqmentindən bəhs olunmuşdur.

Tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlinir:

Cənubi Qafqaz, hominoidin əsas təkamül zonalarından biridir. Uzun illər bu barədə mülahizələr inkar olunsada, ötən əsrin 40-cı illərində Çeyranöldə, Keşikçidağ məbədi yaxınlığında aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş son Miosen geoloji dövrünün sonuna (9.098-8.769 milyon il əvvəl) aid hominoid qalıqları bu fikrin ilk təsdiqi olmuşdur. Bununla belə əldə olunmuş qalıqların hominoid sisteminə yerinə tam müəyyənləşdirilməmişdir. Belə ki, aşkar olunmuş nümunənin Homininae yarımfəsiləsinin nəslə kəsilmiş nəsilinə aid olması aydın olsa da, onun Dryopithecini nəslinin Dryopithecus cinsinə yaxud Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsinə aid olmasıtam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Çünki morfoloji xüsusiyyətlərinə görə birinci ilə, məməli mərhələsinə görə isə ikinci ilə eyni dövrə aiddir. İstinilən halda onun hominane yarımfəsiləsi daxilində olması şübhəsizdir və onun ilkin tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, Hominoidae fəsiləsi daxilində yeni növ kimi ayırmağa əsas yoxdur [1; 2; 5; 6].

2,8 milyon il əvvəl Şərqi və Cənubi Afrikada meydana gəlmiş erkən Homo növləri, Qafqazdan keçməklə Çinə və Yavaya qədər yayılmışdır. Cənubi Qafqazda bunu təsdiq edən ilk nümunə “Quruçay mədəniyyəti” hesab olunur. M.M.Hüseynov tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilən termin, bəzi mütəxəssislər tərəfindən qəbul olunmasada, son illərdə A.Ə.Zeynolovun rəhbərliyi ilə Qaraca məskəninə aparılan və eləcə də Şimali Qafqazda aparılmış tədqiqatlar bu mədəniyyətin yayılma arealını göstərdi. Bu Qafqazda 2,1-1,2 milyon il əvvəl erkən homonun yayılmasının birinci istiqaməti idi [11; 12; 14].

Dmanisidə aparılan tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş qalıqlar Avroasiyada aşkar olunan ən qədim Homo erectus hesab olunur (1.78-1.85 milyon il əvvəl). Dmanisidə Homo erectusun erkən Pleystosen dövründə tədricən məskunlaşması mühüm biocoğrafi hadisə olmaqla bərabər, əsas bir təkamül nöqtəsi olmuşdur. Dmanisi qalıqla-

rının tədqiqi Homonun təkamülü və miqrasiyasına yeni yanaşma ortaya qoydu. Belə ki, tədqiqatlar Homo növünün inkişafının anagenetik yox kladiogenetik olduğunu göstərmişdir. Nəticədə, Dmanisidə aşkar olunmuş nümunələrin 1,9 milyon il əvvəl Turkana gölü sahilində digər erkən Homo növləri ilə bərabər mövcud olmuş Homo erectusun ən erkən yarım növlərindən biri olduğu müəyyən olunmuş və “Homo erectus georgicus” adlandırılmışdır. Dmanisi qalıqları Homo erectusun Afrikadan miqrasiyasının daha əvvəl düşünülmən tarixdən bir neçə yüz min əvvəl olduğunu göstərdi və bu regionda ikinci miqrasiya istiqamətinə aid olunur [3; 4].

1,3-1 milyon il əvvəl Afrikada Homo erectus nəslindən ayrılaraq “arxaik” homo sapiens və yaxud Homo heidelbergensis orta pleystosendə ayrıca növ kimi inkişaf edərək digər qitələrə yayılmışdır. Aparılmış tədqiqatlar Cənubi Qafqazın Homo heidelbergensisin miqrasiya, yayılma və təkamül zonalarından biri olduğunu göstərmişdir. Burada təxminən 300 min il yaşayan Homo heidelbergensis təkamül etmişdir. Regionda onlar üçün xas erkən orta Aşel mədəniyyəti Azıx, Kudaro 1, 3 və Sona mağaralarında, eləcə də açıq tipli Qaradüz, Sarı burun və Qaraca düşərgələrində qeydə alınıb öyrənilmişdir [8].

Zəngin erkən və orta Aşel nümunələri ilə bərabər Azıx və Kudaro 1 mağaralarında dövrə xas homo qalıqları da aşkar olunmuşdur. Azıx adamı Homo heidelbergensis qrupunun Şərqi Avropada ən son nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Onun “Homo azikhensis” adlandırılmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki Avropada aşkar olunmuş analoji qalıqların aşkar olduğu ərazinin adına uyğun olması nümunələri kifayət qədərdir [7; 10; 15].

Anoloji dövrə dair qalıqların Kudaro-1 mağarasında da aşkar olunması bir daha bu regionun, Homo heidelbergensis növünə və xüsusilə onun neandertallara təkamül edən son formalarına yaxın insanların yaşadığı region olduğunu göstərir.

Homonun təkamülündə dalanlı forma yaradan neandertallar 350.000-300.000 il əvvəl Avropada H. heidelbergensdən təkamül edərək Homo neanderthalensis kimi formalaşmış və 250.000-32.000 il əvvəl Avrasiyaya yayılmışlar. Regionda mağara və açıq tipli onlarla məskən qeydə alınıb öyrənilmişdir. Əmək alətləri ilə bərabər yeddi mağarada neandertal qalıqları aşkar olunmuşdur.

Neandertal və müasir insanın DNA-sının müqayisəsi göstərir ki, təxminən 400.000 il əvvəl onlar eyni kökü paylaşmışdır. Lakin aparılmış araşdırmalara görə anatomik müasir insanlar və yaxud anatomik müasir Homo sapiens 200.000 min il əvvəl orta paleolit dövründə “arxaik” homo sapiens növlərindən təkamül etmişdir. Avropada, Yaxın Şərqdə son orta paleolit və erkən üst paleolit dövrlərində neandertal və anatomik cəhətdən müasir insanın – Homo s. sapiens (AMİ) münasibətlərinə dair aparılmış geniş paleoantropoloji və paleolitik tədqiqatlar, AMİ-nin neandertalların nəslinin tam kəsilməsindən bir neçə min il qabaq qeyd olunan regionlara miqrasiya etdiklərini və onların qarşılaşdıqlarını göstərmişdir [9]. Beləliklə, Avropada AMİ-nin ilk meydana gəlməsi əsasən son neandertalların yox olmasından əvvəl olmuşdur və neandertal – AMİ-nin Avropada bəzi regionlarında eyni zamanda yaşaması təxminən 45-40 min il bundan əvvəl olmuşdur.

Son 20 ildə aparılmış tədqiqatlara qədər Cənubi Qafqazda arxeoloji abidələrdə 35-32 min il b.ə. aid olunan təbəqələr son orta paleolit və erkən üst paleolit cizgilərini bölüşən, neandertallar və anatomik müasir insanların birgə mövcud olma halını xatırladan dəlil sayılırdı. Hesab olunurdu ki, üst paleolit erkən mərhələsində sırf üst paleolit tipli alətlərin meydana gəlməsi ilə birlikdə uzun müddət mustye tipli alətlər də istifadə olunmuşdur. Bu orta paleoliddən üst paleolitə mədəni keçidi ifadə kimi qiymətləndirilirdi. Bu geniş yayılmış tarixi-təkamül konsepsiyası məğzi ondan ibarət idi ki, belə keçid üst paleolitə doğru inkişaf edən orta paleolit insan qrupları ilə bağlı normativ bir proses idi. Azərbaycan ərazisində orta paleolit və üst paleolit mədəniyyətlərinin qeydə alındığı Tağlar, Zar, Zuvandçay və Damcılı mağralarında nisbi yaş geoloji quruluş əsasında müəyyən olunmuşdur. Bu mağaralarda mədəni təbəqələr arasında lal təbəqə qeydə alınmadığından, yaxud müəyyən oluna bilmədiyinə görə, bu növlər arası münasibətləri araşdırmaq mümkün olmamışdır. Bu yuxarıda qeyd olunan konsepsiyaya uyğundur [13; 16; 17].

İmeretiya regionunda Orta və üst paleolit arasında sərhəddin tarixi təxminən 42,8 min il təşkil edir (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 37 min il əvvəl). Bu nəticələr göstərir ki, neandertallar qeyd olunan dövrdən sonra Cənubi Qafqazın qərbində yayılmamışdır və bu

neandertalların Şimalı Qafqazda, eləcə də, Avropanın digər regionlarında təxminən eyni vaxtda kəsilməsi konsepsiyasını təsdiqləyir. Məlum olur ki, anatomik müasir insan Cənubi Qafqazın qərbində neandertalların nəslinin kəsilməsindən bir neçə min il sonra (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 34 min il əvvəl, Bayzian modelinə görə, 39 min il əvvəl çatmışlar və demək olar ki, qarşılaşmamışlar. Cənubi Qafqazın qərb regionuna yaxın olan Şimali Qafqazda olduğu kimi, neandertal insanların tərک etməsindən sonra müasir insanlar məskunlaşmışlar. Avropa və Yaxın Şərqlə müqayisədə qeyd olunan bölgədə “keçid sənaye daşı” adlandırılıla biləcək heç bir nümunə olmadığı halda, üst paleolit məskənlərinin arxeoloji nəticələri ancaq müasir insanlara işarə verir və regionun üst paleolit arxeoloji qalıqları və davranış qeydləri yalnız anatomik müasir insana aiddir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qafqazın antropoloji cəhətdən öyrənilməsi məsələsi // Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2013. № 7, – s. 317-321.

2. Cənubi Qafqazın daş dövrü paleoantropologiyası // Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2014. № 10, – s. 317-321.

3. Dmanisi ibtidai insan düşərgəsi // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2014. cild 17, № 1, – s. 9-18.

4. Homo erectus georgicus // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, – 2015. № 2, – s.11-19.

5. Hominoidin meydana gəlməsi və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri: Dryopithecus gardziensis // Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2015. №12, – s. 225-232.

6. Hominidin təkamülü və Homo nəslinin meydana çıxması // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2016. cild 19, № 1, – s. 9-22.

7. Ermənistan hökumətinin təşkilatçılığı ilə Azıx mağarasında aparılan beynəlxalq qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılara dair / “XXI əsrdə dünya elminin integrasiya prosesləri” Beynəlxalq Forumun materialları, – Gəncə: – 2016, – s. 372-374.

8. Homo heidelbergensis növünün meydana gəlməsi, inkişafı və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri / Gənc Alimlərin I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Gəncə: – 2016, – s. 133-136.

9. Homo sapiens neanderthalensis: meydana gəlməsi, miqrasiyası və nəslinin kəsilməsi / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – s. 1657-1658.

10. Azıx adamının hominid sistemində yeri / “Qarabağın arxeoloji irsi” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı, – 2016, – s. 19-22.

11. Erkən homo nəslinin Cənubi Qafqaza miqrasiyasına dair / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı, 2017, – s. 1091-1093.

12. Azıxantropun tapılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın elmi praktik əhəmiyyəti // Azərbaycan Arxeologiyası. – Bakı: – “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, – 2018, cild: 21, say: 2, – s. 128-133.

13. Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntılar (2016-2018) / Gənc Alimlərin III Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Gəncə, 2018. – s. 103-106. (həmmüəllif).

14. Проблемы миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе / Научно-теоретический альманах «Грани». – 2018. – Т. 21. № 2, – с. 99-106.

15. An investigation of the location of Azykh man remnant in hominid system // Azerbaijan Archeology, – 2019. vol. 22, Number 1, – p. 8-16.

16. Damcılı mağarasında 2018-ci ildə görülən çöl-tədqiqat işləri // Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinin 50 illiyinə həsr olunan “2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda Elmi sessiyanın materialları, – Bakı: Af Poliqraf, – 2019, – s. 8-9. (həmmüəllif).

17. Archaeological investigations at Damjili cave (2015-2018) / Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development. – Dnipro: Oxotnik, – 2020, – p. 168-169.

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 oktyabr 2021-ci il tarixdə saat 16⁰⁰-da AMEA Naxçıvan Bölməsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, I mərtəbə, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Naxçıvan Bölməsinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 sentyabr 2021-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.09.2021
Kağızın formatı: 60/84, 16/1
Həcm: 47.931
Tiraj: 100